

**ОРГАНІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ФІЗКУЛЬТУРНО-СПОРТИВНИХ
ОБ'ЄДНАНЬ ДІТЕЙ І МОЛОДІ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПЕДАГОГІЦІ
(КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

У статті проаналізовано історично зумовлені особливості становлення й розвитку громадських організацій фізкультурно-спортивного спрямування дітей і молоді у вітчизняній педагогіці (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). На основі узагальнення історико-педагогічного досвіду минулого визначено перспективи використання педагогічно цінних здобутків в організації діяльності молодіжних фізкультурно-спортивних об'єднань досліджуваного періоду з метою підвищення ефективності залучення дітей і молоді до рухової активності за сучасних соціокультурних умов.

Ключові слова: *фізкультурно-спортивні організації, громадські об'єднання дітей і молоді, історико-педагогічний досвід, вітчизняна педагогіка.*

В статье проанализированы исторически обусловленные особенности становления и развития общественных организаций физкультурно-спортивной направленности детей и молодежи в отечественной педагогике (конец ХІХ – первая половина ХХ ст.). На основе обобщения историко-педагогического опыта прошлого определены перспективы использования педагогически ценных наработок в организации деятельности молодежных физкультурно-спортивных объединений исследуемого периода для повышения эффективности приобщения детей и молодежи к двигательной активности в современных социокультурных условиях.

Ключевые слова: *физкультурно-спортивные организации, общественные объединения детей и молодежи, историко-педагогический опыт, отечественная педагогика.*

In the article the historically caused features of formation and development of public organizations sports orientation of children and youth in domestic pedagogics are analyzed (the end of ХІХ – the first half of ХХ century). On the basis of generalization of historical and pedagogical experience of the past the prospects of use of pedagogically valuable practices in the organization of activity of youth sports and sports associations of studied period for increase of efficiency of familiarizing of children and youth to impellent activity in modern sociocultural conditions are defined.

Key words: *sports and sports associations, public association of children and youth, historical and pedagogical experience, domestic pedagogics.*

Постановка проблеми. В умовах євроінтеграції національної освітньої системи, сучасних соціально-економічних змін та суспільних перетворень у країні важливою гуманітарною складовою державної політики визначено виховання здорової, соціально активної молоді на основі національних культурних традицій з урахуванням соціальних запитів та духовних потреб особистості.

Положеннями Законів України “Про освіту”, “Про фізичну культуру і спорт”, Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти, Національної доктрини розвитку освіти України, концепціями педагогічної освіти, Загальнодержавної цільової соціальної програми розвитку фізичної культури і спорту на 2012-2016 роки та іншими документами стверджується необхідність стимулювання в молоді прагнення до здорового способу життя, залучення її до занять фізичною культурою і спортом з метою всебічного гармонійного розвитку, оздоровлення, забезпечення її готовності до професійної діяльності та активної участі в суспільному житті.

Специфічною формою фізичного виховання, яка є потужним засобом підвищення соціальної та фізичної активності особистості, вважають фізкультурно-спортивну діяльність, до якої залучається молодь. Тому в умовах забезпечення реалізації в навчально-виховному процесі сучасних педагогічних підходів (особистісно зорієнтованого, компетентнісного та діяльнісного) виникає проблема вдосконалення діяльності громадських організацій фізкультурно-спортивної спрямованості учнів і студентів, одним з основних завдань яких є залучення дітей і молоді до фізкультурно-оздоровчої та спортивної діяльності.

Однак творчий пошук нових шляхів і наукове вирішення означеної проблеми неможливі без знання й переосмислення історико-педагогічного досвіду минулого. Особливо корисним у цьому аспекті є період кінця ХІХ – початку ХХ ст., який характеризується заснуванням перших професійних спортивних клубів, гімнастичних товариств, атлетичних та студентських спортивних гуртків ВНЗ, фізкультурних самодіяльних осередків, об’єднань спортивного та фізкультурно-патріотичного спрямування («Сокіл», «Пласт», «Січ», «Каменярь», «Луг» тощо), популяризацією різних видів спорту, проведенням любительських, комерційних та масштабних комплексних спортивних змагань молоді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зусилля сучасної педагогічної науки спрямовані на розробку теоретичних і практичних засад фізичного виховання дітей і молоді, вдосконалення змісту, форм і методів фізкультурно-масової роботи з урахуванням позитивного історико-педагогічного досвіду.

Ретроспективний аналіз формування та розвитку фізкультурно-спортивного руху в Україні здійснено в працях історико-педагогічного спрямування В. Кулика, Л. Куна, Н. Пономарьової, В. Столбова, Г. Харабуги, І. Чудінова, А. Цьося. У дисертаційних роботах І. Андрухів, М. Баяновської, А. Бондар, О. Винничука, О. Вацеби, М. Герцика, Ю. Жданович, В. Золочевського, А. Кухтія, М. Пантюка, О. Півня, А. Приходько, Г. Шепеленко розкрито окремі питання організації фізкультурно-масової роботи з молоддю, зокрема становлення й розвиток молодіжних товариств та об’єднань у регіонах України, організаційні основи розвитку фізичного виховання та фізкультурно-

спортивного руху в Україні, питання теорії та практики організації фізкультурно-масової роботи зі студентською молоддю.

Незважаючи на значну кількість робіт історико-педагогічного характеру, вони в основному стосуються становлення й розвитку фізичної культури, системи фізичного виховання та фізкультурно-спортивного руху в радянський період, коли панівними в офіційній підрадянській історіографії були абсолютизація класового підходу і принцип партійності.

Практичний аспект актуальності теми дослідження полягає у використанні досвіду минулого в умовах розбудови сучасної системи виховання молоді в Україні. Саме тому багато аспектів та проблем фізкультурно-спортивного руху в Україні, зокрема організації діяльності молодіжних фізкультурно-спортивних об'єднань наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. залишаються малодослідженими.

Відсутність узагальнених історико-педагогічних досліджень та ґрунтовних праць з означеної проблеми потребує подальшого узагальнення та критичного оцінювання змісту й методичного забезпечення такої роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана відповідно до зведеного плану науково-дослідної роботи у сфері фізичної культури і спорту на 2011-2015 роки, в межах тематики 1.3. “Парадигма здорового способу життя в дискурсах фізичного виховання і спорту”, що розробляється проблемною науково-дослідною лабораторією Харківської державної академії фізичної культури.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати історично зумовлені особливості становлення й розвитку громадських організацій фізкультурно-спортивного спрямування дітей і молоді та узагальнити досвід їх діяльності у вітчизняній педагогіці (кінець ХІХ – початок ХХ ст.).

2. Визначити перспективи застосування позитивного історико-педагогічного досвіду організації діяльності молодіжних фізкультурно-спортивних об'єднань з метою підвищення ефективності залучення дітей і молоді до рухової активності, зміцнення їх здоров'я та формування особистісної фізичної культури.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці ХІХ ст. в історії вітчизняної педагогічної думки відбулися значні суспільно-економічні перетворення, зміни у галузі культури, освіти. Зокрема, посилювався інтерес до фізичної культури як частини загальної культури. На цьому етапі спостерігалися процеси визнання фізичної культури доцільним навчальним предметом, поступового піднесення значення спорту для загального розвитку кожної людини, утворення перших національних спортивних товариств і клубів фізкультурного спрямування.

Перші спортивні товариства, гуртки, організації, що з'явилися на території України, пропагували фізичну культуру і поширювали наукові знання про види спорту, залучаючи до занять молодь та юнацтво. Наприклад, у Харкові, як свідчать дослідження А. Бондар, Г. Приходько, діти та молодь відвідували заняття у товариствах із фізичного виховання «Дитячий світ», «Дитячий маяк», Харківському товаристві фізичного виховання і захисту дітей, Товаристві любителів велосипедної їзди, Першому Харківському гімнастичному товаристві, Спортивному товаристві «Сокіл» та ін. [1, с.14-15].

Фізкультурно-масова робота з дітьми і молоддю наприкінці ХІХ ст. характеризувалася виокремленням соціальної ролі спорту і фізичної культури. З теоретиків спортивного руху першим соціальну роль фізкультурно-масової роботи визначив Г. Дюперрон, редактор щотижневика “Спорт”, на шпальтах якого пропагувалася ідея об’єднання спортсменів і любителів фізичної культури з метою розвитку “чистого спорту” [4].

Набули поширення футбол і хокей як масові спортивні ігри. З 1897 р. почали проводитися офіційні змагання з футболу. В усіх великих містах виникали гуртки любителів футболу. Масові видовищні футбольні змагання сприяли не лише фізичному гарту, а й стимулювали загальне оздоровлення молоді у Харкові, Києві, Миколаєві та інших містах. “Одеський Британський атлетичний клуб” став першим масовим футбольним клубом України [4]. Перші ігри в хокей були проведені у 1898 р. Із 1900 р. стали з’являтися хокейні клуби [7].

Перший гурток любителів важкої атлетики виник у 1885 р., легкої атлетики – в Києві у 1887 р. У 1899 р. були засновані Московське товариство сприяння розвитку розумних народних розваг, філії якого діяли у Херсоні, Полтаві, Києві, Одесі; “Гурток спортсменів”; ковзанярські спортивні клуби; гуртки любителів бігу; клуби любителів лижного спорту тощо [2; 5]. З’явилися гуртки з національним забарвленням: “Російське національне товариство любителів спорту”; клуби “Спорт”, “Санітас” у Києві; “Спортінг-клуб”, Шереметьєвський спортивний гурток в Одесі: спортивні клуби “Баск”, “Ян”, “Макабі”, “Вікторія”, спортивна секція копаного м’яча, українські спортивні дружини: Монастирська толока, Руська вулиця, спортивні товариства “Довбуш”, “Запорож” у Чернівцях; у Львові діяв спортивний союз. Вони об’єднували студентів, гімназистів, робітничу молодь. Матеріально діяльність цих організацій переважно підтримували залізничники і поштовики [4].

Нарівні із професійним розвивався і любительський спорт. Серед його зачинателів справедливо виокремити доктора В. Раєвського, який у себе вдома у 1903 р. організував атлетичний гурток для школярів і студентів. Він гуртка ретельно обстежував учнів і студентів, які бажали займатися атлетикою, слідкував за станом їхнього здоров’я, дозував навантаження. Педагог переслідував мету гармонійного розвитку тіла атлетів [4].

Часто спортивні організації розглядалися як засіб для виявлення кращих спортсменів і досягнення найвищих рекордів. Ряд педагогів рішуче виступали проти такого вузького розуміння призначення спортивно-гімнастичних організацій і товариств, розуміючи під поняттям “спорт” широке залучення молоді до занять фізичними вправами. Метою діяльності спортивно-гімнастичних товариств і об’єднань необхідно визначити не рекорди, призи і чемпіони, а турботу про здорове, життєздатне покоління.

На початку ХХ ст. на західній території сучасної України громадський фізкультурно-оздоровчий рух, як засвідчують праці О. Вацеби, А. Кухтія, В. Русіна, розвивався значною мірою на національній основі. У той час існували мережі польських, українських, єврейських, німецьких та інших спортивних клубів [1, с.15]. Найчисленнішими були такі національні об’єднання фізкультурно-масового спрямування: “Пласт”, “Сокіл”, “Січ”, “Луг”. Товариство “Сокіл” було створене у

1892 р. у Львові [3]. Це поклало початок активній роботі щодо створення національної системи фізичного виховання на галицьких землях. У 1895 року київським лікарем Є. Гарничем-Гарницьким був організований атлетичний гурток, який дав початок товариству “Руський сокол” [4].

У цей період у галицькому краї функціонувала широка мережа культурно-освітніх, господарських, молодіжних товариств і організацій, які сприяли розвитку національної свідомості широких верств населення. Так, наприклад, у 1910 році виникла організація «Strzelec» (Стрілець), що здійснювала військово-фізкультурну роботу серед молоді [1, с.15]. У 1911 році при Академічній гімназії м. Львова були організовані перші підготовчі гуртки для дітей, які пізніше трансформувалися у перші гуртки українських скаутів – пластунів (назва руху походить від слова “пластун” – самоназви козаків-розвідників у Запорізькій Січі). Засновниками цього руху були О. Тисовський, П.Франко та І. Чмола [1]. Детальний опис життя та діяльності пластунів був поданий українським письменником Я.Кухаренком у журналі “Основа” (1862 р.) [4]. Пластуни брали участь у сходинах, прогулянках, екскурсіях, мандрівках, таборах, теренових іграх, вартах тощо, а також у масових зустрічах та змаганнях (спортивних та мистецьких). Як свідчать історичні матеріали [1], найбільш яскравим фізкультурно-масовий рух був у місті Перемишлі, де наприкінці ХІХ – початку ХХ сторіч функціонувало близько сорока спортивних клубів, створених на національній основі, з яких найбільш відомими були: українські “Сянова Чайка”, “Сян”, “Спартанка”, “Беркут”; польські “Полонія”, Чарні”, “Пшемислянка”; єврейські “Хагібор”, “Лабор”, “Ютженка” та ін. У цих клубах уся виховна робота з дітьми та молоддю була побудована на християнських цінностях і національних традиціях. Зазначені особливості фізкультурно-оздоровчого руху серед дітей та молоді зберігалися до того моменту, коли західні території сучасної України увійшли до складу Радянського Союзу (1939 рік), унаслідок чого діяльність національних організацій було заборонено [1].

Подальший розвиток досліджуваної педагогічної ідеї позначився і тенденцією об’єднання самодіяльних гуртків у великі товариства і ліги. Наприклад, так виникли товариство сприяння тілесного розвитку молоді “Богатир”, Російське товариство “Спорт”, футбольний і хокейний клуби “Метеор” (1903 – 1904).

У 1902 р. царський уряд у зв’язку із студентськими заколотами і “петиціями” видав “Тимчасові правила про порядок організації студентських установ у вищих навчальних закладах Міністерства народної освіти”. Згідно з першим параграфом цих правил, студентам у вищих навчальних закладах дозволялося “...організовувати гуртки для занять різного роду фізичними вправами” [8].

У Петербурзькому і Московському університетах були відкриті курси атлетики і шведської гімнастики.

Серед студентства з 1903 р. посилилася агітаційно-просвітницька робота “Петербурзького комітету для можливості молодим людям досягти морального і фізичного вдосконалення”, покровителем якого був принц О.Ольденбурзький. Згідно з статутом цього комітету, у просвітницькій діяльності було заплановано “народні реформи” в системі виховання і навчання у вищих освітніх закладах, організацію “батьківських гуртків і комісій із фізичного розвитку дітей” при великих приватних гімназіях [8].

Із 1904 р. почали створюватися спортивні робітничі комітети, що опікувалися організацією змагань у народних іграх – “стіна на стіну”, бій навкулачки тощо.

На початку ХХ ст. під керівництвом лікарів В. Крамаренка та О. Анохіна у Київському політехнічному інституті діяв гурток “Спорт”, який брав найактивнішу участь у підготовці I Всеросійської олімпіади 15-25 серпня 1913 р. у Києві [4].

Поширення в усьому світі скаутського руху спричинило виникнення скаутських організацій і в Україні. Одна з перших таких організацій виникла на Катеринославщині у 1909 р., її керівником був Ю. Гончарів-Гончаренко. Згодом подібні організації виникли в Ізюмі, Слов'янську, Луганську, Харкові та ін. Діяльність скаутських молодіжних організацій характеризувалася тим, що кожен скаут мав пройти ретельну політичну, військову і фізичну підготовку. Для фізичного розвитку скаути займалися сокольською гімнастикою, легкою атлетикою, рухливими і спортивними іграми, організовували походи. Скаутські загони ініціювали створення у Києві самодіяльних спортивно-гімнастичних організацій, товариства сприяння юним розвідникам. 1 серпня 1917 р. Є. Слабченком був створений “Перший Білоцерківський курінь українських юнаків-скаути” [9]. Однак за Резолюцією II Всеросійського з'їзду РК СМ від 5 жовтня 1919 р. було прийнято рішення про заборону скаутських, сокольських, пластунівських молодіжних фізкультурних організацій як “буржуазних” [4].

На досліджуваному етапі помітною тенденцією стало об'єднання спортивних організацій в ліги і союзи. На цей етап припадає вироблення проектів і статутів спортивних товариств, йшов процес збирання офіційних даних про стан фізичної культури у навчальних закладах. Про зростання масштабів спортивно-гімнастичного руху свідчать віднайдені у ході дослідження публікації у періодичних виданнях. Наприклад, “Одеський спортивний листок” (квітень, 1904 р.) на своїх шпальтах розмістив повідомлення, в якому зазначалося, що “місцеві спортивні товариства уже налічують тисячі членів і десятки тисяч любителів” [10].

Прикладом участі громадськості у справі організації фізичного виховання молоді в Україні було створення “Товариства фізичного виховання дітей” в Одесі. Автором цього проекту був І. Радецький – учитель гімнастики, організатор спортивних арен для дітей та дитячого садка. Основна причина створення подібних товариств – незадовільний стан здоров'я, епідемії хвороб, які щороку забирали життя багатьох молодих людей: “... я звертаюся до всіх тверезо мислячих і тих, хто цінує інтереси своєї Вітчизни, людей серйозно подумати над становищем нещасних дітей і утворити товариства в кожному місті для сприяння і допомоги у важкій справі уряду... Державі потрібні здорові і міцні духом громадяни...” [4].

У зв'язку зі стрімким поширенням гімнастики виникла проблема відповідного кадрового забезпечення. Тому у 1912 р. було організовано Всеросійське товариство викладачів гімнастики. Серед членів цього товариства – багато прихильників сокольської гімнастичної системи, представники німецької, американської, шведської систем, систем Мюллера, професора П. Лесгафта, доктора О. Анохіна та ін.

Кількість спортивно-гімнастичних товариств поступово зростала, однак у порівнянні з країнами Західної Європи це були мізерні показники. Наприклад, якщо

у Німеччині в 1913 р. зареєстровано 10951 гімнастичне товариство, то в Російській імперії на початку того ж року – 506, а до кінця року – 800.

В архівних джерелах вказувалося, що в Україні на 1 січня 1915 р. діяло 196 спортивних клубів, союзів і гуртків, загальна чисельність молоді в них – понад 8 000 чоловік [4].

На цьому етапі з'ясовано також і негативні тенденції в організації діяльності фізкультурно-спортивних осередків дітей і молоді, які полягали в наступному: недостатня участь громадськості у справі фізичного виховання підростаючого покоління, що призводило до швидкого розпаду створюваних спортивних об'єднань; недостатній, часто – формальний контроль керівництва навчальних закладів організації фізкультурно-масової роботи; відсутність фахівців-педагогів, які були б здатні організувати зазначену роботу на професійному рівні.

У серпні 1917 р. у Києві відбувся Другий Всеукраїнський учительський з'їзд, на якому стояли питання організації позашкільної освіти в Україні. С. Русова у своїй доповіді “Позашкільна освіта в Україні” зокрема зазначила: “... в Києві засновується при генеральному Секретаріатові Народної Освіти окреме бюро позашкільної освіти, яке має опікуватися й організаціями, що відповідальні за турботу про здоров'я і фізичний розвиток підлітків, юнацтва і молоді”. До них вона зараховувала клуби та екскурсії [6].

Узагальнення історико-педагогічного досвіду минулого дає підстави свідчити про те, що в досліджуваній період, як і в наш час, спостерігалось суттєве погіршення стану здоров'я населення через ряд гігієнічних та соціальних чинників. Тому фізичне оздоровлення народу стало загальнонаціональною справою. Ідея широкого залучення молоді до фізичної культури і спорту призвела до народження і популяризації мережі спортивних організацій, які були носіями фізичного виховання як необхідного елементу національної культури. Товариства, що створювалися на теренах України, мали різноманітний характер діяльності (спортивні товариства, члени яких були палкими прихильниками певного виду спорту; гімнастичні об'єднання, які використовували гімнастичні вправи; скаутські організації національно-патріотичного та політичного спрямування). Фізкультурно-масова робота з дітьми та молоддю передбачала поєднання завдань духовного зростання, морального виховання і фізичного вдосконалення.

В умовах сучасного суспільного розвитку, орієнтації у професійно-виробничій галузі на корпоративний характер взаємодії, орієнтування національної системи освіти на гуманістичні й валеологічні принципи виховних впливів та створення сприятливих умов для саморозвитку кожної особистості корисним історико-педагогічним досвідом є організаційний аспект діяльності фізкультурних колективів, формування командного духу, єдності та соціальної активності молоді. Культурна і господарська складові змісту роботи фізкультурно-спортивних організацій потребують, на наш погляд, відновлення поза ідеологією і політичним контекстом. Як засвідчує історико-педагогічний досвід, організаційною формою, що сприяє впорядкуванню фізкультурно-масової роботи у школі, є громадські організації фізкультурно-оздоровчого спрямування, зокрема клуби, функціонування яких повинно базуватися на механізмах учнівського самоврядування, із залученням школярів до колективної фізкультурно-спортивної діяльності. Необхідність саме

такого підходу до організації позакласної фізкультурно-масової роботи підтверджується також результатами ряду наукових досліджень вітчизняних (Т. Бондар, М. Булатова, С. Гуськов, М. Дутчак, Ю. Мічуда, І. Переверзін, А. Перевозников) та іноземних (Е. Dzheren, L. Nieminen, M. Palkama, R. W. Patton) науковців [1, с.12].

Необхідність доповнення детальним вивченням та узагальненням кращого вітчизняного досвіду діяльності громадських організацій фізкультурно-спортивного спрямування учнів і студентів потребує вдосконалення змісту професійної підготовки громадських інструкторів та менеджерів спорту.

Висновки та перспективи подальших досліджень. У досліджуваній період залучення молоді до фізичної культури і спорту слугувало причиною зародження широкої мережі молодіжних громадських організацій фізкультурно-спортивного спрямування.

На підставі проведеного історико-педагогічного аналізу визначено й схарактеризовано прогностичні тенденції розвитку досліджуваної проблеми, а саме: організаційне зміцнення фізкультурних колективів, аполітичний характер їх діяльності, впровадження у загальноосвітні навчальні заклади учнівських фізкультурно-оздоровчих клубів, підготовка інструкторів зі спорту та менеджерів молодіжних громадських об'єднань фізкультурно-спортивного спрямування.

Означене дослідження не вичерпує всіх аспектів обраної наукової проблеми. Подальшої розробки потребують питання глибокого аналізу та вдосконалення існуючої системи створення та організації діяльності фізкультурно-спортивних гуртків і клубів у навчальних закладах України, які є носіями і популяризаторами окремих видів спорту, фізичної культури як необхідного елементу національної культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бондар Т. С. Організаційно-педагогічна технологія менеджменту учнівських фізкультурно-оздоровчих клубів: дис. ...канд. наук з фіз. вих. : спец. 24.00.02 «Фізична культура, фізичне виховання різних груп населення» / Т.С.Бондар. – Х., 2010. – 232 с.
2. Гимнастическое общество “Русский спорт” в Киеве. – ЦДІА України, ф. 707, оп. 28, спр. 8, арк. 3-4.
3. Жарський Е. Основи сокілства / Е. Жарський. – Львів : Накладом “Сокола-Батька”, 1935. – 32 с.
4. Золочевський В. В. Теорія і практика організації фізкультурно-масової роботи зі студентською молоддю у вітчизняній педагогіці (кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.) : дис. ...канд. пед. наук: 13.00.01 / В. В. Золочевський. – Х., 2009. – 206 с.
5. Звіт про роботу ФК. – ЦДІА України, ф. 100, спр. 54, од. зб. 5, арк. 5-7.
6. Матеріали Другого Всеукраїнського учительського з'їзду. – ЦДАВОВУ України, ф. 166, оп. 6, од. зб. 10882.
7. Солопчук М. С. Історія фізичної культури та спорту: навч. посіб. / М. С. Солопчук. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2001. – 235 с.

8. Тимчасові правила про порядок організації студентських установ у вищих навчальних закладах Міністерства народної освіти. – ЦДІА України, ф. 100, спр. 54, од. зб. 5, арк. 5-7.

9. Український спортивний клуб “Довбуш” Чернівці – Буковина (1920- 1940) / за ред. В. Карповича, П. Григорова. – Чикаго=Балтімор=Філадельфія=Торонто, 1984. – 171 с.

10. Хроника // Одесский спортивный листок. – 1904. – № 4. – С. 2.

Дата надходження до редакції: 17.12.2012 р.